

центра“, што је био синоним за „Београд“ и да за одржавање Срба у Хрватској није потребна негација „једног од најважнијих елемената хрватског народног бића: његовог језичног израза“.

Књига колеге Вишњића је једна од оних књига која тера читаоца да размишља док је чита. Скоро из сваког пасуса се види да је аутор човек који је својим размишљањима и разумевањем теме и периода о коме пише уздигао себе далеко изнад извора. Он разуме тему, схвата поднебље и менталитет учесника, супериорно описује људе, догађаје, појаве и процесе, повлачи историјске вертикале у деценијском трајању, има истанчан слух за говор политичара и разуме њихове скривене поруке. Одлично схвата узроке и последице догађаја који су били маркантни у периоду који је под његовом лупом. Вешто избегава да га терминологија времена савлада и језички осиромаши његов рад.

По начину писања, ова књига је између историографије, есеја и историјског романа. По сазњима која доноси, то је прича о две деценије југословенске историје, о хрватској политичкој елити тог доба, о српској политичкој елити у тадашњој Хрватској и, што је најважније, о судбини српског народа у Хрватској. Зато ће бити веома корисна свима који у будућности буду истраживали неке од ових тема.

Слободан СЕЛИНИЋ

Милан Гулић. *Страдање мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941–1945.*
Београд: Свет књиге, 2017, 341.

Мостар, центар Херцеговине, био је један од најснажнијих културно-политичких центара пречанских Срба крајем XIX и почетком XX века. Када се остварио сан уједињења свих Срба у једну државу 1918. године (макар и југословенску), Мостар остаде „само“ културно средиште тамошњег српског народа. Иако није била апсолутна већина становника града на Неретви, српска заједница је била несумњиво најнапреднији његов део. Културни развој мостарских Срба у слободи насталој после Првог светског рата текао је непомућено и није изгледало да ће бити прекинут упркос окупацији сила Осовине која је уследила после 1941. године. Нажалост, изгledi се нису остварили, мостарски Срби су током Другог светског рата најмасовније страдали откако је од 1440. установљен био тврди град на Неретви. Уништење мостарских Срба окончано је почетком деведесетих година XX века од Хрвата и муслимана, углавном оних чији су преци од 1941. до 1945.

под Независном Државом Хрватском (НДХ) спровели геноцид над српским народом мостарског краја.

Главно погинуће мостарских Срба у XX веку, оно из Другог светског рата, анализирао је и приказао у монографији *Страдања мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941–1945* млади српски научник др Милан Гулић, научни сарадник Института за савремену историју у Београду. Гулић је већ добро познат српској и југословенској јавности по научним радовима не само о улози Дунава у историји југословенске државе током XX века него и по обради тема из прошлости његовог завичаја (Далмације) током балканских ратова, Првог светског рата и ратова за југословенско наслеђе 1990–1995. године.

Монографија *Страдања мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941–1945* састоји се од Предговора, Увода, тринаест хронолошко-тематски насловљених поглавља, Књиге убијених – Именика Срба из Мостарског среза (котара) које су убиле усташе, неколико фотокопија одабраних докумената и списка извора и литературе.

Аутор је страдање Срба у Мостару и околини током Другог светског рата сместио у шири историјски контекст, без којег није могуће сасвим разумети погром који се догодио српском народу од НДХ током Другог светског рата. У том смислу је у уводном поглављу Срби у Мостару у међуратном периоду (1918–1941) објаснио, између осталог, сажето и јасно појаву и природу усташког покрета. Показао је улогу бивше Хрватске сељачке странке (ХСС) Влатка Мачека у хомогенизацији хрватског националног корпуса (започету још у време Стјепана Радића) у Краљевини Југославији путем партијских зборова и конференција у другој половини тридесетих година, те на који начин су се усташе преко ове политичке партије инфилтрирале у управни систем Савске, од 1939. године Хрватске бановине.

Као пример хомогенизације хрватских маса у оквиру ХСС-а Милан Гулић је навео одржавање великог народног збора у Мостару 12. јула 1936. године, којом приликом су окупљени Хрвати отворено захтевали стварање независне хрватске државе. Случајно или намерно, збор је организован на Петровдан, који су Срби, по наредби градских власти, славили саборовањем на другој обали Неретве. Иако су били и физички раздвојени, до инцидента је ипак дошло, пошто је један Хрват с коњем пројурио са хрватском заставом кроз коло Срба сељака. Срби су на његове провокације одреаговали тако што су му заставу уништили, а он је побегао код Хрвата и испричао шта се десило. Хрвати су онда јурнули на Србе, севнули су ножеви, и, да није реаговала војска, било би много више мртвих осим главара села Гнојнице Блажа Крталића.

Вешт одабир изворних текстова који оштроумно и јасно сведоче о приликама у Мостарском срезу и указују којим су се правцем кретали српско-хрватски односи уочи Другог светског рата, карактерише монографију Милана Гулића. Ове анализе и закључци савременика из Мостара могу се протегнути на цео простор насељен српским и хрватским становништвом. Аутор је тако указао на речи Ђорђа Драгића, савременика вели-

ког мостарског збора ХСС-а из јула 1936, упућене Лазару Марковићу, прваку бивше Радикалне странке, да „Мачек изгледа није дорастао своме позиву, и није господар ових маса, него је господар тај бандит Павелић, са својом разбојничком дружином; те католички клер који сатански мрзи ову земљу, а српски народ нарочито“. Као потврда наведених речи, само неколико година касније у новооснованој Бановини Хрватској Смаил-ага Ђемаловић, угледни мостарски Србин, писао је да су у „последње време Срби у граду Мостару, како православни, тако и муслимани“ проживљавали многе неугодне дане. Милан Гулић је показао да су бановинске власти успеле да разјуре све Србе из државне управе у Мостарском срезу. Иако се није знало да ће доћи време прогона и убијања Срба, као да су свесно чињени кораци у том смеру у Бановини Хрватској, у овом случају у Мостарском срезу.

Велика Британија је била презадовољна (није *трљала руке*) због изласка Краљевине Југославије из Тројног пакта 27. марта 1941. године, с обзиром на то да је рат бар за мало померила од својих граница. Априлски рат 1941. заиста је у југословенском случају показао „ко је вјера, а ко ли невјера“. Аутор је указао на чињеницу да је југословенска краљевина војно поржена у врло кратком временском року захваљујући не само застарелој војној доктрини и техници него и издаји једног великог дела хрватских војних обвезника у редовима југословенске краљевске војске. Док су још трајали војни сукоби током друге недеље априла 1941, у Загребу је била проглашена Независна Држава Хрватска. Настала са основним циљем да истреби српски народ са својих простора, ова нацистичко-клерикална творевина Трећег рајха и Римокатоличке цркве није донела ништа добро ни Србима Мостара и Мостарског среза.

Милан Гулић је приказао структуру и начин функционисања НДХ, указујући на то да је ипак постојала извесна подвојеност између „државних“ власти и усташког дела НДХ, те да је између њих каткад долазило и до сукоба у јурисдикцији. Мисија подмаршала Лаксе од јуна до августа 1941, с циљем умиривања устанка егзистенцијално угроженог српског народа, и његов сукоб са усташким руководиоцима у Мостару најбољи је пример подвојености власти у НДХ. Наравно, аутор не пориче постојање главног циља државне политике НДХ – уништење српског народа, већ не поједностављује историјску стварност оног доба. У том смислу је и објашњење појма „дивље усташе“, које се у свом односу према Србима нису битно много разликовале од регуларних припадника усташког покрета.

Неславну улогу Римокатоличке цркве у оквирима система власти НДХ аутор је такође анализирао, те јасно показао да је клер врло мало учинио на спашавању Срба од усташког погрома. Гдешто су римокатолички свештеници и монашки редови усташама активно и помагали у уништењу српског народа (као на пример фратри из Широког Бријега), те се старали да у смутном времену одређен број Срба, уколико је било могуће, преведу на римокатолицизам. Међутим, било је и међу овим клером људи који су устали против усташког оргијања, као што је био случај фра Анте Рожића Дамјана из Горанаца. Њему су 27. јула 1941. дошле мајке и жене дванаесто-

ро Срба из Богдола (котар Мостар), које су усташе одвеле у Широки Бријег на ликвидацију. Молиле су га да оде тамо и покуша да им ослободи синове и мужеве. Млади фратар је одмах отишао у Широки Бријег, био упоран и одлучан код усташа (неке је и новцем подмитио) у залагању за ослобођење Срба, те су их из затвора пустили кућама. Издвојени случајеви залагања појединих припадника клера за спасавање Срба несумњиво су постојали и били неретко и успешни – као овај фра Дамјанов, али они нису у основи мењали политику Римокатоличке цркве према српском народу у НДХ.

У новијој историографској литератури је већ утврђено да је највећи број Срба у НДХ страдао током 1941. године. Исту судбину доживели су и мостарски Срби. Милан Гулић је на основу извора и релевантне литературе утврдио да је током јунских, јулских и августовских покоља и депортација Срба у Мостару 1941. године, убијено њих 1.024, од чега 649 у самом граду, а у околним селима 331.

Нестајање Срба из Мостара нису пратила само директна убиства „на кућном прагу“ него транспорт и ликвидирање у усташким логорима широм НДХ, од чега их је највише страдало у комплексу усташких логора Госпић–Јадовно–Паг, те у Јасеновцу. Један део мостарских Срба био је протеран у Србију. Незавични попис преосталих Срба православаца за потребе усташких власти, обављен између 21. и 25. августа 1941, установио је да је у граду Мостару живело још 852 припадника српског народа, док је у Мостарском срезу/котару, према попису из октобра исте године, недостајало православаца у целом срезу 3.768 у односу на попис из 1931! Још једно масовније страдање Срба Мостарског среза одиграло се крајем 1944. када су усташе затрле цело село Раштане, никога не штедећи. Када се има у виду да је 1941. у граду Мостару живело око 7.000–8.000 Срба, а у Мостарском срезу/котару најмање око 16.000 (не би требало губити из вида да се број становника ипак знатно увећао од 1931. године), Милан Гулић је с правом закључио да су резултати геноцидне политике (убиства, насилна покрштавања и прогони) хрватских, усташких власти у мостарском крају више него очигледни.

Књига *Страдања мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941–1945* написана је јасним стилем. Тешка тематика убијања и зазирања српског народа мостарског краја од усташких хрватских власти није била непозната у српској и југословенској историографији. Међутим, у историјској струци познато је да код ваљаног историчара постоји потреба да се и стари извори поново пажљиво прегледају, те да се, ако је могуће, постојећа сазнања о одређеној теми обогате ишчитавањем новооткривених извора. Историјско сазнање се потом додатно унапреди постојећом литературом. Милан Гулић је монографијом о страдању мостарских Срба у Другом светском рату све то урадио.

Александар ЛУКИЋ